

Ide li suočavanje s prošlošću sporo i teško u našim krajevima?

Goran Božičević

Na pitanje *Što je to suočavanje s prošlošću* dobit ćemo mnoštvo odgovora. Uglavnom komplementarnih, ponekad kontradiktornih. Cijela je lepeza aktivnosti povezanih sa suočavanjem s prošlošću (SsP). Oko nekih se možemo sporiti, no konsenzus se lako postiže oko tvrdnje da je cilj suočavanja s prošlošću otkrivanje istine.

Opremljen i sam tom posvećenošću, iznenadilo me čuti Brandona Hambera¹ na konferenciji Viktimološkog društva Srbije² u listopadu/oktobru 2004: „Cilj suočavanja s prošlošću NIJE toliko doći do istine. Do mnogih istina nikada nećemo doći. Cilj je – suziti prostor laži i manipulacija. I tu mnogo možemo učiniti.“

Odustajanje od ideje otkrivanja Istine, jedne jedine, one prave, apsolutne, čini mi se izuzetno važnim u procesu sagledavanja uspješnosti rada na SsP-u u ratom pogođenim postjugoslavenskim zemljama. Odustajanje od „sve“ kako bi se iz „skoro pa ništa“ shvatilo da se nakupilo dosta velikih „nešto“, važan je preduvjet zdravog odnosa prema SsP-u kod nas.

Pojam SsP često se podudara s pojmom tranzicijske pravde, jer se radi o vrlo preklapajućim, no ne i potpuno identičnim konceptima. Svjetski uticajni *International Center for Transitional Justice*³ govori o „nizu pristupa koja društva poduzimaju u suočavanju s naslijeđem raširenih, sistematskih kršenja ljudskih prava, dok prelaze iz perioda nasilnog sukoba ili ugnjetavanja prema miru, demokraciji, vladavini prava i poštivanja pojedinačnih i kolektivnih prava.“

*

1 www.brandonhamber.com

2 www.vds.org.yu

3 www.ictj.org

Dodao bih da kod SsP-a govorimo, osim spomenutog društvenog nivoa, i o razini pojedinke, pa tako govorimo npr. „da se on/ona mora/nije spremna/odbija suočiti s prošlošću“.

Izraz „Suočavanje s prošlošću“ pojavljuje se na prostorima postjugoslavenskih država krajem devedesetih, a tijekom 2003. mirovni aktivisti/ce u regiji priznaju da se još ne bave SsP-om.⁴ Iako je pojam SsP ušao u javni diskurs, većini aktera civilnih društava u regiji, a pogotovo ostatku stanovništva, nije poznat ili im nije jasno „o čemu se tu točno radi“.

SsP podrazumjeva cijeli spektar djelovanja, no u prvi plan dolazi otkrivanje nepoznatih činjenica koje su suprotstavljene državno proglašenim „istinama“ i njihovo uvođenje u javni prostor. Otvaranje prostora glasu marginaliziranih, vijestima o zločinima koje su činili naši.

Govoreći, što SsP sve jest ili što može biti, treba spomenuti:

- reforme državnih institucija, pogotovo pravosuđa
- lustraciju
- kažnjavanje počinitelja zločina, odgovornih, a pogotovo naredbodavaca (poznate diskusije o *zapovjednoj/komandnoj odgovornosti*)
- saznavanje priča žrtava na nivou zajednice i društva
- važnost neovisnog istraživačkog novinarstva
- reparacije/odštete žrtvama
- dokumentiranje događaja
- pomirenje/povjerenje među podijeljenim zajednicama.

Nekako se implicitno podrazumijeva, no ipak ostaje neizrečeno da je u postjugoslavenskim zemljama SsP izrastao iz suočavanja sa sadašnjošću – radom na zaštiti ljudskih prava, evidentiranjem kršenja istih, aktivnom suprotstavljanju represiji državnih ili paradržavnih struktura (deložacije iz stanova JNA u Hrvatskoj npr., obavještavanje javnosti o prikri vanim zločinima, protjerivanju stanovništva, granatiranju Dubrovnika, opsadi Sarajeva, zločinu u Sjeverinu itd.).

*

4 Regionalno istraživanje Quaker Peace & Social Witness, 2003., www.kucaprijatelj.org

U jednom trenutku se naprosto svakodnevni rad stotina aktivistica (bilo je i nas muških, ali u manjini) na suočavanju sa preokrutnom sadašnjošću⁵ od koje su mase bježale⁶ počeo preljevati u rad na SsP-u jer su srećom ratovi prestali, režimi se demokratizirali, mir dobio šansu.

Početak 2000-ih, glavnina poznatog rada na SsP-u na civilnim scenama grupirana je u Srbiji, točnije Beogradu (B92 sa TV produkcijom i Samizdat bibliotekom, Žene u crnom, Fond za humanitarno pravo, Dokumentacijski centar Ratovi 1991–1999 itd.). U to vrijeme u Hrvatskoj je svakako vidljiva posvećenost Vesne Teršelič, no još vidljiviji je izostanak organiziranog rada na SsP-u u Hrvatskoj.

Zanimljivo je primjetiti da se od 2003/2004. situacija u Hrvatskoj ubrzano mijenja nabolje. Na opće iznenađenje novi premijer vuče ohrabrujuće poteze za SsP,⁷ inicijativa uključivanja ratnih veterana/branitelja u izgradnju mira dobiva

*

- 5 Svjedočio sam gotovo ostrašćenom oduševljenju beogradske kolegice i aktivistice povodom prikazivanja serijala „Jedinica“ na TV B92 o tzv. JSO/ Jedinici za specijalne operacije. „Neka ljudi vide protiv čega smo se mi borili sve te godine i što i kako je Miloševićev režim sve radio.“
- 6 Procvat TV PINK u Srbiji i turbodizel folka, npr. Pamtim priču Verana Matića s beogradskog B92 o reakcijama gledatelja nakon prvog prikazivanja dokumentarca o zločinu u Srebrenici. ‘Jedan od gnjevnih gledalaca koji je nazvao, zvučao je prilično suvislo i pričali smo gotovo pola sata. Tada sam ga upitao: Zašto vi uporno odbijate da prihvatite da se to stvarno desilo?’ Odgovorio mi je: ‘A kako ja da živim s tim, ako to prihvatim?’
- 7 Iako netočna, ilustrativna je koliko i provokativna teza da se u nepunu godinu dana od povratka HDZ-a na vlast (kraj 2003) više na tome napravilo nego u svih prošlih deset godina:
 - Isplaćene su novčane odštete preživjelim članovima obitelji Zec (čime je posredno priznata odgovornost države za ubojstva).
 - Isplaćene su odštete udovici i sinu Milana Levara, zaštićenog svjedoka Haškog tribunala.
 - Isti dan su uklonjeni spomenik Juri Francetiću (što nije godinama uspjelo nizu nevladinih organizacija i pojedinaca) i spomen-ploča Mili Budaku.
 - Brzo i ekspeditivno je Haagu izručeno šest visokih dužnosnika i generala vezanih uz ustupavu tzv. Hrvatske Republike Herceg Bosne, te još dvojica generala za operaciju „Oluja“. Na ispraćaju nisu bile „tisuće“ kako je večer prije predviđao jedan od šestorice, Slobodan Praljak, već „deseci“.
 - Na nedavno održanoj konferenciji Fonda za humanitarno pravo na temu Suočavanja s prošlošću, zajedno sjede i o sličnim problemima govore kolege državni tužioc SCG i Hrvatske.
 - Ivo Sanader je prvi hrvatski premijer u posjeti SCG: „Suradnja nema alternative“ (iz mog izlaganja na konferenciji VDS, 2004).Naravno, važno je ne zaboraviti da su svi ovi potezi značajno pomogli Hrvatskoj na putu prema pregovorima o članstvu u EU.

zamaš sastankom u Mrkopaljskoj Školi mira,⁸ organizacije obitelji nestalih intenziviraju prekogranične suradnje.

Nažalost, u Srbiji ne samo da stagnira već se i unazađuje nakon udara na procese demokratizacije ubojstvom premijera Đinđića u ožujku/martu 2003. Prebrz i prenapredan za spregu memorandumski duboko inficirane vlasti i organiziranog kriminala, Đinđić je prerano otišao u povijest.

Pozitivnu podudarnost nalazimo u procesima približavanja u regionalnom „trokutu“ Beograd–Sarajevo–Zagreb (točnije Fond za humanitarno pravo,⁹ Istraživačko-dokumentacijski centar,¹⁰ Documenta – Centar za suočavanje s prošlosti),¹¹ te u samom činu formiranja Documente, kroz presedan udruženog napora vjerovatno četiri najznačajnije mirovne organizacije u Hrvatskoj.¹²

U to vrijeme, u razgovorima oko pripreme preuzimanja obimne dokumentacije Međunarodnog kaznenog suda za ratne zločine na teritoriju bivše Jugoslavije, ICTY, ilustrativno je primjetiti tri izrazito različita pristupa koji oslikavaju i različitost društvenih realnosti u tri zemlje.

U odgovoru na pitanje „Tko treba brinuti o dokumentaciji vezanoj za ratove u devedesetima“ glas iz Srbije je oštar, upozoravajući i odlučan: „Nikako država! Isključivo nevladin sektor“. Jaz između ljudskopravaških organizacija u Srbiji i postđinđićevske Srbije je ogroman, povjerenje u državne institucije (nepromjenjene nakon Miloševićeve vladavine) nikakvo.

Bosanskohercegovački odgovor je zapravo Sarajevski odgovor i oslikava proces osamostaljivanja ključnih SsP procesa od vezanosti za državne institucije. On bi se mogao izreći kao „Ne više država. Nezavisni dokumentacijski centri (izrasli iz državnih institucija)“. Hrvatski zahtjev je glasan i oslikava rast povjerenja u funkcionirajuću pravnu i demokratsku državu. „Samo država

*

8 Inicijativa tijekom 2005. dobiva ime IZMIR – Inicijativa izgradnje mira i suradnje, a registrira se na nacionalnom nivou u ljeto 2006.

9 www.hlc.org.yu

10 www.idc.org.ba

11 www.documenta.hr

12 Hrvatski helsinški odbor, Centar za mirovne studije, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, Građanski odbor za ljudska prava.

ima resurse koji mogu osigurati dostupnost te dokumentacije zainteresiranim građanima i organizacijama. To je naprosto preskupo za svaki financijski izvor koji nije državni proračun.“

Odnos nevladinog sektora i države umnogome i jest paradigma stanja „naših nacija“.

U Srbiji, lustracija, iako najavljivana, nikad nije zaživjela, a isto tako niti najobičniji Zakon o nevladinim organizacijama. Bosnu i Hercegovinu su osporavali, i to još čine, toliko da je za niz nevladinih organizacija veza s državnim institucijama zapravo bio važan vrijednosni iskaz. U Hrvatskoj se već par godina, iz proračuna/budžeta, za civilne inicijative izdvaja više od milijun eura godišnje.

Završimo trenutno pregled procesa SsP-a u regiji.

Iznenadujuće, on upravo počinje tamo gdje smo svi krivo mislili da nema ni potrebe za njim – u Sloveniji. Jedan od grijehova nevladinog sektora u postjugoslavenskim zemljama i jest – zaborav na Sloveniju, s kojom su suradnje minimalne i simbolične. Trebalo je desetak godina da slučaj „Izbrisani“, sudbina 30.000 ljudi koji su u veljači/februaru 1992. izgubili pravo na prebivalište u Sloveniji i time niz drugih prava, izađe na vidjelo. Uz njih, ove godine Helsinški odbor Slovenije izaziva kritike uspavane javnosti iznošenjem slučajeva problematičnih ubojstava JNA regruta 1991.

U Hrvatskoj je pređen dug put od „u obrambenom ratu nema ratnih zločina“, preko „bilo je pojedinačnih ekscesa“ do „ratne zločine su počinili pojedinci i za njih trebaju odgovarati“. Hrvatska je upravo sazrela da čita u najuticajnijem dnevniku kako je u Sisku 1991. ubijeno bar preko sto civila, mahom srpske nacionalnosti. Hrvatska javnost i pravosuđe upravo ulaze u fazu procesuiranja (s kojom se ipak neće žuriti) tih zločina. Hoćemo li doživjeti da se ipak razotkrije paradržavna razmjera planiranog etničkog „humanog preseljenja“ i koga će od preživjelih aktera procesuiranje tog *udruženog zločinačkog poduhvata* zahvatiti?

U BiH se mnogo i kvalitetno radi na samim temeljima rada na SsP. Istraživačko-dokumentacijski centar¹³ ima dokumentaciju od preko 350.000 žrtava od kojih preko 96.000 ubijenih i nestalih s imenom i prezimenom.

*

13 www.idc.org.ba

Njihov software i kompjuterska databaza su među vodećima u Svijetu, a osobna predanost dokumentiranju zarazna. Niz nevladinih organizacija, ali i državnih institucija, prevalili su dug put od obnavljanja međuetničke komunikacije – preko povratka – izgradnje institucija – do sudaranja s ekonomskom realnošću koja već malo veze ima s ratom a mnogo s lokalnim lopovlukom i globaliziranim kapitalom. Centar za nenasilnu akciju odavno okuplja ratne veterane svih vojski koje su ratovale na ovim prostorima i mobilizira ih u izgradnji mira.¹⁴ Prava energija je ipak među umjetnicima, a bosansko-hercegovački ratni filmovi su ne samo nagrađivani već i gledljivi i provokativni.

No sama tzv. „postdejtonska“ struktura državopolitičkog sustava je najveća prepreka¹⁵ uspješnom SsP-u koji će, uvjeren sam, kao bujica krenuti prvom značajnijom revizijom Dejtona, mnogima trenutno nemogućom i za zamisliti.

Srbija je područje gdje se – u usporedbi sa potrebama – najmanje radi na SsP-u. Nije stvar u tome da nema volje, niti vrijednih organizacija u civilnom sektoru. Radi se o tome da su potrebe drastično porasle i stalno rastu.

Kako to?

Srpsko društvo trpi jake udarce vlastitom retrogradnom biću koje je umnogome generiralo krvave sukobe u devedesetima.

Važan pomak desio se konačnim odustajanjem poricanja postojanja Jugoslavije i prihvaćanjem imena Srbija i Crna Gora koje nije dugo trajalo. Slaba je utjeha srpskom nacionalnom noju što u Vojvodini radikali bilježe porast podrške i uticaja. Crna Gora je SAMA odlučila da „ode“, a o Kosovu i najekstremniji govore u paraleli sa podjelom Njemačke 1945. Okretanje „jačanju paralelnih veza s RS“ nije samo politički marketing niti puko traženje kompenzacije.

Normalan je to kontinuum nacionalnih pregrupisavanja, podsjetnik da ratovi nisu gotovi (same borbe možda i jesu, no uniforma se još nosi u mentalnom sklopu naroda).

*

14 Centar za nenasilnu akciju je okupio pripadnike Jugoslovenske narodne armije, Vojske Republike Srpske, Armije BiH, Hrvatskog vijeća obrane i Hrvatske vojske (prim. ur.).

15 Kantonizirana je polovica zemlje, a druga polovica u samom svom nazivu ima nacionalno određenje.

Makedonija jedina ostaje relativno dvonacionalna država tj. sa značajnom albanskom nacionalnom manjinom i od ratnog sukoba ju, paradoksalno, možda spašava baš to što je okružena „ne baš prijateljima“, tj. zemljama od kojih svaka, eksplicitno ili implicitno, negira makedonsku državnost i svojata bar neke njezine dijelove.

Tako, na samom jugu eksjugoslavije imamo međunarodni virtualni protektorat, koji u današnjem svijetu svega virtualnog označava realnu moć. Rata tamo biti neće, a hoće li biti prosperiteta nije prioritet protektorima.

Ukratko, proces SsP-a je stigao u 'naše krajeve'. Svijet je povezaniji nego pred pola stoljeća, mi se suočavati s vlastitom crnom prošlošću ipak počinjemo prije nego su naši djedovi – da su htjeli i da im je bilo dozvoljeno – mogli.

Suočavanje s prošlošću je stiglo izvana jer je trend u Svijetu, ne zato jer Svijet zanima ishod tog procesa u nas. Čak se i oko svrhovitosti samog procesa još vode rasprave, pa je tako OSCE otvoreno protiv njega. Suočavanje s prošlošću uznemiruje, otvara stare rane, talasa u zajednicama u kojima se konačno desio značajniji povratak prognanih. To mnoge smeta, moćne najviše. I dok je niz aktivista spreman negirati uznemiravanje zajednica, zagrebački profesor Žrako Puhovski čak naglašava taj aspekt rada NVO-a u SsP-u pogotovo. Radi se ipak o uznemiravanju lažnog mira, primirja točnije. Kuća je stabilna jer ju nitko ne drma, ne zato jer su joj temelji jaki.

Ishod SsP procesa, iskreno govoreći, zanima nevelik broj ljudi u postjugoslavenskim državama.

No, sve veći broj ljudi shvaća da bez SsP-a neće pasti sjekira u med, pa se sve više počinje gledati koga se može žrtvovati i na koje načine se pitanje osobne odgovornosti i krivice može odugovlačiti.

Suočavanje s prošlošću će trajati dugo, godinama i desetljećima. Važno je da se zakotrljalo, da se akteri školuju, međunarodne suradnje uspostavljaju i jačaju, sam proces približava žrtvama ili njihovim obiteljima, u proces uključuju veterani. Zaključivši to, pogledajmo začas prepreke uspješnosti samoga procesa. Shvatimo li zašto točno je taj proces težak i spor, biti će nam lakše ne samo prilagoditi očekivanja, već i usmjeriti naše napore (pretpostavka je da ovaj tekst čitaju zainteresirani za SsP).

Razlog prvi: Ratovi nisu završeni

Status Kosova, Republike Srpske, optuženih od Haškog tribunala, a još slobodnih, ratnih profitera, ratnih silovatelja, političara koji su još na vlasti iako su bili ratnohuškači u devedesetima, granica koje su nekima porozne a nekima neprelazne, brojanje žrtava samo „naše“ nacionalnosti, tisuće još nestalih, samo su neki od repova koji se ne samo neugodno već i opasno povlače iz devedesetih.

Razlog drugi: Civilno društvo je ako ne (pot)kupljeno, a ono disciplinirano. Ako je točno da je glavnina pozitivne, transformativne društvene energije u nevladinom sektoru (srećom, nije točno), pogledajmo što stvarno ZNA taj sektor? Pisati projekte, izvještavati o njima, uklapati se u dane prioritete, namicati novac, pokazati da je naučio biti industrija, poduzetništvo, a ne kritičar i korektor moćnih, ispravljač loših politika, ma čije god bile.

Razlog treći: Odgovori su bolni, ali bi mogli biti i iznenađujući. Suočavanjem s prošlošću se, iako umnogome nenormalni, bave obični ljudi, ne mazohisti. Sam proces je bolan, mračan, prepun susretanja sa mračnom stranom ljudskog bića. Kako kopati po prošlosti, a ostati zdrav? Motivacija i rezultati su najbolje prevencije jer svaki pogled obitelji žrtava očitava jesu li ili nisu zadovoljni učinjenim, bilo pravdom, priznanjem ili rjeđe odštetom. No, satisfakcija je ipak premalo za svako zdravo ljudsko biće, pa nije čudo da je trećina intervjuiranih u QPSW istraživanju u Srbiji 2003. navelo da je kronično bolesno.

Razlog četvrti: Kultura nasilja i ratovanja ostaje dominantna. Razloga za zadovoljstvo ima jer se obaveze služenja vojnog roka pomalo ukidaju ili je civilna služba u nevidenom porastu. Kako god, potrajat će generacije dok se djeca ne prestanu igrati puškama, patrijarhalni modeli ozbiljno ne napuste, po svadbama ne prestane slaviti pucanjem, a u kafanskim pijankama ne prestanu spominjati oni 'drugi' kojima ćemo kad-tad vratiti.

Razlog peti: U same ratove je mnogo uloženo i još se uživa u njihovim plodovima

Etiketa „etničkih sukoba“ opasno je zamaglila pogled na prave uzroke i pokretače rata i ratova. Želja za preraspodjelom moći, vladanjem, dogovori i

sporazumi, partnerstva između javno neprijatelja a tajno saučesnika, nikakve veze sa etničkim nema.

Trebalo je mase pokrenuti, upregnuti, protjerati, razmjeniti, naseliti, a etnički identiteti su se pokazali i dokazali najprimjerenijima za masovne manipulacije. Koliko je KOS-ovaca prošetalo po srpskim selima u Hrvatskoj prije nego su se počela buniti, kojim je sve kanalima oružje slano, gdje sve nije a gdje jeste stiglo, kako je HVO kupovao artiljerijske plotune po „muslimanskim“ položajima od ljutih protivnika vojske Republike Srpske, odgovori na ta pitanja iznenadiće mnoge.

Razlog šesti: Opasni zamah apsurdnog tzv. Antiterorističkog rata, daleko zasjenjuje naše probleme iz devedesetih

Koliko se smisla ima baviti našim regionalnim smećem ako smo možda već u Trećem svjetskom ratu? Kako opravdati potrebu odlaska u Haag, dok se istovremeno traži izuzeće američkih državljana od Međunarodnog kaznenog suda, a da i ne spominjem Guantanamo?

Da zaključim: SsP u postjugoslavenskim zemljama NE IDE ništa teže ni lakše nego što je to realno za očekivati. Na dosta područja ono je čak i brže i uspješnije nego nakon drugih sličnih nasilnih sukoba. Kako god, uspješnost samoga procesa umnogome ima zahvaliti neumornoj, kontinuiranoj i nezaustavljivoj predanosti stotina pojedinki/aca koji na tom procesu rade još od kasnih osamdesetih (tzv ‘predratno’ vrijeme) ili (većina) od ranih devedesetih. Proces sam neće ići bez njihovog, točnije, našeg angažmana.

U riječima Roberte Bačić, s dvadesetogodišnjim iskustvom rada u Čileu: „Nije točna izreka ‘Vrijeme liječi rane’. Sâmo vrijeme ne liječi ništa. PROCESI u vremenu liječe rane. I samo ako nešto radimo, možemo očekivati željenu promjenu. Inače ništa“.